

Софија КАЛЕЗИЋ*

ЗЛО КАО КЊИЖЕВНИ МОТИВ У ПРИПОВИЈЕТКАМА МИОДРАГА БУЛАТОВИЋА

Литерарно дјело Миодрага Булатовића у нашу књижевност уноси раскид са моделима традиционалног и соцреалистичког начина приповиједања, односно потенцирање иронично-пародичне и саркастично-гротескне визије стварности. Већ првим збиркама приповједака *Ђаволи долазе* (1956) и *Вук и звоно* (1958) аутор је изазвао пажњу читалачке и критичке јавности, унесећи у своје дјело немир човјека како патријархалне тако и савремене профилације. Несрећа и несигурност, коју огољена и посуновраћена егзистенција у јунацима изазива, третирани су као поједини од круцијалних проблема у овим остварењима.

На до тада невиђен начин, спајајући дијаметрално опозитне вриједности – грубо и њежно, анђеоско и демонско, овоземаљско и митско, хумано и свирепо, реално и иреално, свакидашње и необично – овај приповједач испољава тоталитет појавног свијета и људске душе. Вјечита прича о човјеку и његовој судбини литерарно је представљена сложеним сплетом симбола који се, поређани наизглед хаотично и алогично, заправо уливају у јединствену асоцијативну матрицу и сазнајни спектар.

Након прве књиге *Ђаволи долазе*, која је веома поларизовано дочекана – са једне стране са великим замјеркама у односу на начин и тоналитет одсликавања стварности, а са друге – са нескривеним одушевљењем, изазваним ауторском модерношћу и стилском иновантношћу, наредна збирка Булатовићевих проза – *Вук и звоно*, свједочи о сазријевању ауторовог приповједачког талента и дубљем сагледавању обрађиване предметности. Због наведених особина, остварења поникла из књижевног пера овог ствараоца преведена су на све важније свјетске језике, наи-

* Др Софија Калезић, Филозофски факултет, Никшић

лазећи на импозантан одјек и рецепцију у савременој литератури изван наших граница.

Без обзира на то што се, као око ријетко којег писца, критичка мисао подијелила у процјењивању вриједности његовог дјела, ипак је била усклађена у ставу да Миодраг Булатовић у литературу уноси један нов свијет. Ма колико мрачно и морбидно тај свијет био приказан, његово постојање заправо као пандан апострофира ону свјетлију и хуманију страну људске егзистенције. Да је овај књижевник и у усменој форми посједовао један искрени и непатворени наративни потенцијал, на најбољи начин потврђују сјећања њему блиских људи:

„Скоро четрдесет година бавим се професијом чији је главни смисао да слуша другог и из те приче доноси закључак...” – успомене на свог пријатеља у тексту *Мийска ѓромада* испољио је психијатар Јован Стриковић – „Булатовића сам слушао ноћима и јутрима негдје седамдесетих и средином осамдесетих када је учестало проводио своје бесанице заједно са мном на дежурству када су се надовезивале шехеријадске приче. Такву причу и асоцијативност, маштовитост и асоцијабилност нијесам имао прилике да видим код најтежих психотичних стања која су праћена логорејом са необичним асоцијативним механизмима. Та лакоћа причања, тај течан и тачан изговор, тај говор без застајкивања, та могућност да се прати сопствена мисаона нит, тај језик скован од ријечи на лицу мјеста од нових и синтетичких, природних спојева појмова јесте дар који нијесам имао прилике ни да чујем, ни да прочитам. У томе јесте била нека необичност појаве Булатовићеве као феномена *sui generis*. Булатовић је причао без напора, из њега је куљао мисаони садржај преточен у ријечи, баш као што извором непрестано тече без напора стално нова вода”.¹

Булатовић је са правом добио епитет књижевника који се, у тренутку опште друштвене склоности да стварност слика у „ружичастим” тоновима, окренуо свијету пакла и ништавила. У сукцесивном хиперболизирању феномена зла, аутор је у ствари приказао људску немоћ у тежњи да јој се одупре, те је најизразитија хуманистичка димензија његовог дјела управо садржана у одломцима у којима није експлицирана на конкретизован, односно дидактичан начин. Ишчитавајући пасаже његових приповједака, који су пуни изобличених предјела, наказних лица и гротескних ситуација, читалац неизоставно мора осјетити потребу за позитивнијом и ведријом страном људске стварности, која доноси више „кисеоника” и духовног оптимизма. Булатовићева оригинална „естетика ру-

¹ Јован Н. Стриковић: *Мийска ѓромада*, у књизи: *Миодраг Булатовић у српској књижевности*, Андријевица – Београд – Бијело Поље, Бг. стр. 67.

жног” заправо инкорпорирана је у потпуно контрастни идејни миље, у којем се реципиент осјећа позваним да се одупре приказаном мраку и да не пристане на његов зачарани вртлог.

Сликовитост приповједачког стила и начина литерарног изражавања овог писца, умногоме одражавају снагу и експресивност његове природе. Поникао у амбијенту живог усменог предања и епике, од дјетињства усмјерен на чудесни свијет народних обичаја и фолклора који је национална мјешовитост мале бјелопољске средине чинила још разноврснијим и интересантнијим, није чудно што он израста у литературу снажног темперамента, луцидне имагинације и великог ерудитског потенцијала. „Булатовић је био незаситник живота” – властито схватање личности овог књижевника испољава Жарко Ђуровић. „Отуда његове бурне побуне не можемо друкчије схватати него као позив на живот. Као незаситник, хтио је да оствари брза задовољства. Ужасавао се од суздржаности, сматрајући да је човјек са њом увијек на губитку. Једна је ствар евидентна: сви његови поступци у животу (литератури) били су на граници инцидента или су били инцидент. То је одлика људи кроз чију се подсвијест окрилаћују неумјерене побуде и усковитлане страсти. Носећи тако разнолик спектар особина, он – разумије се – није могао да се ослободи жара властитог пакла. Литература је била једино мјесто у који је тај пакао могао смјестити онамо гдје је стицао креацијску функцију”.²

У ауторовој првој збирци приповједака *Ђаволи долазе*, јунаци су приказани као пропалице са градског дна – бескућници, сјецикесе, олош, бивши људи, алкохоличари, проститутке, несуђени умјетници и умишљене величине. У другој књизи наративних остварења – *Вук и звоно*, без обзира на то што тематику са градског „подземља” фокусира на црногорску провинцију захваћену вихором Другог свјетског рата, ликови у његовим прозама нијесу драстично различити – и даље су у центру ауторове литерарне опсервације злочинци, дезертери, шпијуни, протуве и манијаци. Готово без изузетка јунаци у његовим причама су промашене, недовршене и „фелеричне” личности, изразито натуралистички обојене, лишене икаквог животног циља, те нам дјелују попут усамљених барки, без кормила које олуја баца по умораном мору.

Огољеност и сведеност умјетничког приказивања чине да они изгледају као маске или гротескне карикатуре, којима се помјерају или деформишу границе реалности, еволуирајући у апокалиптичну представу опште несреће. У тако приказаном злу, аутор се инспирише Библијом, са једне стране тражећи у њој уточиште и спас, а са друге, попут старца Зо-

² Жарко Ђуровић: *Од ђавола до анђела*, *Ibidem*, стр. 69.

симе из *Поеме о великом инквизиџору* Ф. М. Достојевског, негирајући њене постулате и доводећи њихов смисао и противурјечности у питање. И поред тога што цитати из *Књије о Јову* фигурирају као мото прве, и одређеног броја прича у другој књизи, појединим критичким именима овакво инкорпорирање теолошког слоја у диспарантну тематику Булатовићевих приповједака дјеловало је исувише наметнуто и исфорсирано:

„Изобличења Булатовићевих болесника немају ничег од луцидности и визионарности; његове бедне мале луде у чијем нарцизму има иначе много остварене поезије, у суштини остају деформације ситних лудила...” – Петар Џацић се критички осврће на споминуту идејну некохерентност. – „Стога је и сасвим излишно било оно парче мрачне религије које је Булатовић прилично неосмишљено пресадио из *Књије о Јову* и које је ставио чак и као мото књиге – ‘шта је човек па да мариш за њ’. Материјал којим Булатовић располаже, сасвим је другачији од онога који је потребан да би се могла створити каква велика мисаона, литерарна синтеза, или пак нека модерна верзија библијске мистике. Јов је овде сасвим страно тело”.³ Борислав Михајловић Михиз експонира схватање слично овоме, питајући се: „Може ли се начинити цела једна филозофија апсолутног песимизма и безизлаза, готово једна космогонија бесмислености на материјалу као што су, рецимо праву реч, комплекси ситних људских судбина?”⁴

У сваком случају, критичка мисао једногласна је у ставу да је Булатовић неупоредиво успјелији као пјесник него као мислилац и да у свом литерарном првијенцу није на прави начин успио да обједини ова два, за квалитетну прозу, компатибилна својства. Међутим, он се неоспорно на свом даљем развојном путу као стваралац изграђује, те су у највећем броју приповједака из збирке *Вук и звоно*, као и у његовим чувеним романима *Црвени њеџао леџи њрема небу*, *Херој на мајарицу*, *Људи са чеџири њрсџа*, *Пеџи њрсџ*, *Раџи је био боџи*, *Гулло*, *Гулло* и драми *Годо је доџао*, спомену-та својства обједињена на хармоничнији и умјетнички успјелији начин.

Осим приступа натуралистички одсликаној стварности, близак исказивању путем симбола, Булатовић се обилато њима и користи, нарочито симболима животиња, као што су пијетао, шкорпија, риба, бик, јаре, змија, гуштер, паук, од којих су поједине зодијачког поријекла. Мотивски опозити у његовим прозама врло су разноврсни и крећу се од приказивања дијаболичних стања јунака, несреће, порочности, ништавила, мазохизма, лудила, инцеста, гријеха, гриже савјести до симбола свјетло-

³ Петар Џацић: *Миодрај Булатовић – Ђаволи долазе*, Дело II, 1956, бр. VI, 772.

⁴ Мисао Борислава Михаиловића Михиза цитирана је из поговора роману *Људи са чеџири њрсџа*, Београд 1976.

сти, сванућа, извора, осмијеха, росе, пољупца, ведрине. Наравно да *лијепо* кад се стави уз *ружно* дјелује очигледније, као што је у сликарству бијела боја интензивније потенцирана њеним тамним опозитом. Специфичност ауторовог спајања неспојивог и осталих необичних иновантно-сти које уноси у литературу, између осталих књижевника, уочио је и Добрица Ћосић, који споменуте појаве посебно наглашава у односу на друштвени и историјски моменат у којем Булатовић ступа на домаћу литерарну сцену:

„Миодраг Булатовић је најособенија појава у српској, а можда и у националним књижевностима идеолошких друштава и социјалистичких држава 50-их и 60-их година нашег века. У нашу бољшевизмом идеализовану књижевност он је ступио са јововском религијом људске патње; у наш утопијски Вавилон он уграђује подземље вечне људске беде; у наш историјски оптимизам он уноси здраворазумне сумње; у ратничку патетику наше прозе он уноси алегорију и гротеску; у нашу победничку тријумфалност он уноси људски бол и сузе; у наше колективно здравље он уноси човекову болест, у плаветнило и светлост наше вере у срећну будућност, он просипа прву таму; у јаркост наше црвене боје он баца прегршт људског црнила; у нашу ужарену наду, он шапуће прва безнађа слабих”.⁵

С обзиром на то да је Миодраг Булатовић представљао једну сасвим оригиналну и врло особену појаву на савременој не само домаћој већ и свјетској књижевној сцени, поједини тумачи његовог дјела успостављали су различите врсте паралелизама између његових остварења и дјела бројних писаца модерне литературе, од Бекета и Јонеска до Фокнера, Кафке и Камија. У односу на домаћу књижевност, несумњиво да је у извјесној мјери на Булатовићево креативно формирање утицала читава библиотека књига – од фолклорне фантастике Милована Глишића и поетског реализма Лазе Лазаревића, до прозе Светолика Ранковића, Симе Матавуља и касније – сатиричних прича Радоја Домановића. Модеран и иновантан умјетнички захват у компликоване психолошке димензије јунака, као и идеје несавршености људске природе и тајанствености мрачне стране човјекове личности, пружила су му дјела Борислава Станковића и Момчила Настасијевића. Међутим, Булатовић не преузима наративни дискурс ни од једног од ових књижевних имена као матрицу на основу које моделује своја литерарна остварења, већ се користи сасвим специфичним поступком, који цио низ књижевних техника асимилује у јединствен умјетнички образац. Између осталих, ово својство његовог прозног поступка уо-

⁵ Добрица Ћосић: *Религија људске патиње*, у књизи: *Миодраг Булатовић у српској књижевности*, Андријевица – Београд – Бијело Поље, Бг, стр. 10.

чио је Љубиша Јеремић, који нам открива и друге Булатовићеве креативне узоре, било из свијета литературе, било из домена сликарства:

„Откривена је могућност да се Булатовићеве приповетке, као и његови романи, осветљавају као јединствена уметничка појава која има своју традицију, своје ослонце и претече у једном важном и у историји европске књижевности дубоко укорењеном стваралачком правцу – правцу ‘диониском’, обележеном цртама гротеске, бурлеске, хиперболе, карикатуре, пародије. Ово је био значајан преокрет у критичкој рецепцији Булатовићевог дела. Јер, у претходном периоду Булатовићева проза је у књижевној критици одмеравана искључиво спрам савременика: Кафке, Фокнера, Граса, по правилу на своју штету. Јер, одиста, Булатовићево дело није ни кафкијанско, ни фокнеровско. Али у широј књижевноисторијској перспективи, таквој перспективи која нас упућује на ирационалистичку традицију, каква се формира и у ликовним уметностима (код Боша, Бројгела, Гоје), и у књижевним делима Раблеа, европских романтичара, Гогоља, Лотреамона, која не поштује класичне каноне пропорционалности и симетричности, мирне духовне ведрине, – и Булатовићево дело се показује у свом пуном значају и тематској ширини. Из такве перспективе једино га и ваља посматрати”.⁶

Свакако да мотиве у Булатовићевим прозама треба тражити у односу на оба споменута фактора, оне који су му претходили у смислу литерарног утицаја и друштвено-идеолошке климе времена у којем су оствариване. Неприпадање ниједном од званичних политичких покрета и књижевних манира, изражавао је и сам Булатовић, сматрајући се претечом властитог умјетничког правца: „Ја сам само зачетник своје личне књижевности... Књижевност је увек најпре лични израз, па онда све друго”.⁷

Међутим, није било сасвим случајно то што се Булатовић окренуо управо свијету „понижених и увријеђених”. Изузев ријетких женских ликовна, којима је намијенио да представљају отјелотворење материнства и еротичности, у Булатовићевим приповијеткама готово све личности су анималне, изопачене и грубе. Призори манијакалних девијантности, алкохоличарских делиријума, перверзних оргијања, дивљачног разврата, мазохистичког трпљења и осталих појава одсликаних у свој бизарности ситуације, и као пандан свему томе – један усамљен и чист, свијетао примјер љепоте или жртвовања – типичне су сцене већине Булатовићевих остварења. Ауторово „опирање” да се повинује актуелним литерарним

⁶ Љубиша Јеремић: *Миодраг Булатовић у српској књижевности*, *Ibidem*, стр. 16.

⁷ Модраг Булатовић: *Сви смо ми творци и доказ миша*, Књижевне новине, 24. март 1983, XXV, 667.

трендовима и тенденцијама објаснио је Бранко Поповић, посебну пажњу поклањајући Булатовићу као побуњенику који не пристаје на ауторитет и страх:

„Природом свога талента Булатовић је окренут девијантним јунацима јадним и грешним, ружним и порочним, јунацима са дна. Он је први у нашој послератној књижевности објективније писао о негативним јунацима. И то у духовној клими још блиских сећања на ратне жртве и патње, кад је све подстицало писце да узносе позитивне (нарочито домаће) јунаке и да претежно о њима пишу; односно да непоштедно унизују негативне јунаке, сликајући и наглашавајући управо негативности у њима и хватајући својом причом само њихово учешће у порочним активностима. Било је то време обавезујућег, ‘службеног’ оптимизма. Природом свога талента Булатовић је ишао против те, естетички нефункционалне, принуде”.⁸

И поред тога што у Булатовићевом дјелу има много фантастике, она није истог карактера као она коју сусрећемо, на примјер у бајкама или причама са фантастичним садржајем. У питању је специфична врста ауторске маштовитости која у фокус примаочеве пажње поставља разноврсна сновиђења и халуцинације јунака, кошмаре и сомнабулне визије, тако да и сам читалац на моменте тешко успијева да разазна шта је у причи стварно, а шта имагинарно. Цјелокупна литерарна представа у завршници остварења стапа се у чудесан приказ запитаности над смислом људске егзистенције, њених вриједности и њихове трајности у времену које долази. Цјелокупно „ткиво” Булатовићевих приповједака одише маском гротескности, коју чувени теоретичар књижевности Волфганг Кајзер дефинише на особен начин: „Гротескно је структура. Њену суштину можемо да означимо фразом која нам се често наметала: гротескно је отуђен свет. Но потребно нам је још једно објашњење. Свет бајке, посматран споља, исто би могао да се значи као стран и чудноват, али не и као отуђен свет: оно што нам је било познато и присно одједном се разоткрива као стварно и страшно”.⁹

Управо усљед отуђености од спољашњег свијета и самих себе, неприпадања у простору и времену, у својим најуспјелијим приповијеткама – *Тиранија*, *Љубавници*, *Највећа њајна светиа*, *Шта је било са хајдуковом душом*, *О малом хоџи*, *Ошадник*, *Љубав*, *О дечку који је љобећао са њробља*, *Мало сунце*, *Између два ђавола* итд. – јунаци су приказани као дезоријентисане фигуре, неспособне да нађу излаз из зачараног круга, односно да

⁸ Бранко Поповић: *Булатовићеви негативни јунаци*, у књизи *Миодраг Булатовић у српској књижевности*, Андријевица – Београд – Бијело Поље, стр. 56–57.

⁹ Волфганг Кајзер: *Покушај одређења суштинине њројескној*, Реч, 1995, бр. 10, стр. 74.

успоставе равнотежу између властитих снова и околности у којима егзистирају. Најчешће опсједнути опсесивним и сулудим тежњама, да буду славни умјетници, цареви, краљеви, диктатори, императори, они по правилу нијесу свјесни лимитираности својих духовних и тјелесних дијапазона, те срљају у пропаст, бивајући прегажени у неизгледној трци са животом. Апсурд модерног доба потенцирана је представама у којима јунаци губе и моћ физичке оријентације, а само умјетничко штиво бива дефабулизовано, флуидно и етерично. О овој Булатовићевој списатељској особини исказује мишљење Радоман Кордић:

„Треба рећи: Булатовић је био велики мистификатор, али и одиста опседнут злом, светом зла и барем исто толико својом сликом зла и уживања у патњи, коју он, понекад, потпуно дезонтологизује. Булатовић је, у ствари, био опседнут својим фантазмима о злу, наказном физички и естетски. Опчињавала га је и патња и мистификација патње. Опчињавало га је зло као матрица поетске слике и имагинаризације реалности и приповедања, као егзистенцијални и поетски зев у којем се губе и реалност и представа реалности, у којем се губи и приповедање о злу и приповедање зла. У тој фасцинацији, у устрајности језгра фантазматизације треба тражити разлоге и основе инваријанти Булатовићеве прозе: превладавања детаља, трагичне или гротескне представе света (границе између гротеске и трагичности код Булатовића никада нису јасне), и у тим феноменима треба тражити разлоге необичности ликова и судбина Булатовићеве прозе, његове опчињености светом такозваног подземља, најзад, у тим феноменима треба тражити и мотиве мржње и љубави (као мањка љубави), зла и добра (као мањка добра), семиотичке организације слике, итд.”

У првој приповједачкој збирци – *Ђаволи долазе*, посебно се издваја приповијетка *Црн*, у којој је у првом лицу једнине, исповједном интонацијом, испричана прича о окупацији у малом црногорском мјесту и о једном инфериорном крчмару, несрећно заљубљеном у муслиманку Исмету. Главни јунак, немајући други начин да скрене пажњу на себе, на вратима своје крчме исписује: „Ово је радња великог комунистичког криминалца којег треба у логор протерати”, а гротескност одсликане ситуације управо се састоји у томе што се у једном злом времену, када се за неопрезну ријеч губила глава, на овако отворен позив несрећног бозације нико и не окреће. Приповијетка *Излаз из круја* приказује трагичну немоћ људи да се отргну колотечини и постану слободни у избору, спремни да у безизлазној ситуацији себи задају самртни ударац. Главни јунак остварења *Инсекции* – Фотије, прави се мртав, да би пред сопствену сахрану васкрснуо, чиме би скренуо пажњу јавности и показао како је велики пјесник. Међу-

тим, уплашивши се да због своје обмане не буде ухапшен, он се помјера у ковчегу, а нож, који му је до тада лежао у њедрима, зарива му се у срце. Сличне тенденције о доказивању сопствене величине експонира и јунак приповијетке *Тиранаја*, сликар Милан, неспособан да направи ремек-дјело. Као умјетнички најуспјелије из првог Булатовићевог приповједачког круга манифестује се остварење *Љубавници*, којим је на модеран и стваралачки оригиналан начин дочарана патологија мушко-женског односа.

Сопствена запажања о наративним почецима овог књижевника саопштава Милорад Ђурић: „*Ђаволи долазе* доносе богињаво лице града, оно које крије болеснике, луталице, пијанице, проститутке, неостварене личности – људе које је живот победио на разне начине. Њихово битисање протиче у задимљеним кафанама и заптивеним собама, улице града опране кишом најлепше су дворане за које знају, полицајци, који их надзиру, најбољи су пријатељи што их имају. Живот им је узео много, а није им дао готово ништа. Отуда не умеју да се надају или су им наде бесмислене. Понекад више не могу ни да пате. Отуда код њих потреба за побуном, тј. за афирмацијом у друштву, које их презире, а које они зато мрзе. Пошто не познају довољно себе, чини им се да одлично познају друге. Стога, кад се буне, устају против себи сличних. И промашују, у бескрај продужавају свој јадни живот. То је визија не ђавола који долазе, него ђавола који су већ одавно стигли и разбашкарили се у свету и граду. Њихов живот, наравно, није мање интензиван, нити мање интересантан за литературу од анђелског. Напротив. Друштво само ствара своје подземље, људи сами себе дижу и спуштају”.¹⁰

Поднаслов друге приповједне збирке – *Вук и звоно, Повести о оћу, зашоченицима и још неким људима* упућује на њену тематику – овога пута се у средишту пишневог интересовања налазе људи који се из бијелог свијета враћају у „запаљени” завичај. Ствараочева опсервација обухвата јунаке који се крећу по запуштеним калдрмама, уским и мрачним кулоарима, сеоским плотовима, неугледним гробљима или се налазе иза решетака. Ишчитавајући странице ових проза, намеће се утисак да је оквир рата писцу послужио као идеално и оправдано мјесто у које фокусира своје нове јунаке – онемоћале старце, слинаву дјецу, утучене мајке, осрамоћене сестре, никоговиће, комедијаше и просјаке. Као параболу описаним умјетничким сликама, сусрећемо изјаву једног од наративних јунака:

¹⁰ Милорад Ђурић: *У свећу љубави Миодрага Булатовића*, поговор књизи М. Булатовића: *Ђаволи долазе*, Београд, 1979.

„Ми смо људи од светлости. А та светлост је дубока, и бескрајна, и многима несхватљива: баш као и права тама”.¹¹

И у овој збирци наилазимо на одраз библијских схватања да смо највиши када патимо, да нас ништа не чини тако великим као велика бол, да се од зла једино можемо избавити добротом и способношћу трпљења и праштања. Символ ватре има значење потиснутих чежњи, неостварених страсти и јавља се као конкретизација митске стране личности јунака. Епизоде о вуку и звону, прогонитељу и жртви, хајдуку и души, малом и великом хоџи, старцу и свраки – интегрално посматране изграђују широк каледиоскоп имагинарног и фантастичног свијета. У причама о малим, незнавеним људима осмуђених скутова и упалих образа, заправо је садржана представа енормне отуђености од спољашњег свијета, у којој су они у ауторовој стваралачкој конкретизацији лишени имена и идентитета. Посматрана у концентричним круговима, гротескност поприма све интензивније димензије, па у предговору приповједној збирци *Вук и звону*, Предраг Палавестра запажа:

„Неминовност зла, које је код Булатовића постало принцип и поука живота, представља за писца читаву малу мистику. Зло условљава трагедију, а трагедију увек носе јаке страсти; у трагичним приликама, суочени са злом око себе, људи не крију ни своје слабости ни своје врлине, и из њих избијају честитост и снага подједнако као и подлости, лудила, греси, клетве и очаји. Зло управља људима и они се откривају онакви какви уистину јесу. Зло се супротставља добру, указује на добро и буди веру. Оно објашњава једно одређено доба и човека који се затекао у њему и, у исти мах, садржи својства свеопшности. *Вук и звоно* је књига запаљена пожаром рата и наде. Страсти су се развиле, зло је наврло из човека осетивши јединствену прилику – огањ је обухватио вас град (који може бити смештен у Црној Гори као и ма где другде), који може бити читав свет, јер је само опитни узорак за опште закључке. У оцени рата Булатовић је у нас посебан приступ имао. Њега нису занимали идеолошки поводи и разлике, не у првом реду. Једноставно: постоје људи с пушкама, с различитим значкама на капама, браћа по крви, који немилостиво убијају и носе свима, и себи, свеколике и небројене јаде. У питању је универзална, елементарна несрећа, рат је као усов или поплава – толико су страшне његове последице да готово није важан узорак који их је изазвао”.¹²

¹¹ Миодраг Булатовић: *Пролог*, у књизи *Вук и звоно (јовесџи о оињу, зашоченицима и још неким људима)*, Титоград, 1966, стр. 15.

¹² Предраг Палавестра: *Чудновати свей Миодраја Булашовића*, у књизи *Вук и звоно*, Титоград, 1966, стр. 10–11.

Булатовићева умјетничка пројекција рата као великог и прљавог бордела, који се сели из мјеста у мјесто, конкретизована је у највећем броју остварења из другог приповједачког круга. Најквалитетније прозе из збирке *Вук и звоно (О малом хоџи, Ошћадник, Између два ђавола, Тиранија, Љубав и друге)*, са веома разноврсном проблематиком и широком употребом стваралачких техника, представљене су у приповједном избору из 1971. године, под називом *Највећа тајна светиа*. Међу овим остварењима посебно мјесто заузима приповијетка *Мало сунце*, која се може назвати и неком врстом миниромана мозаички обликованих епизода. Састављено од петнаест поглавља, ово дјело садржи потресну и узбудљиву фабулу о необичној тројци – рањенику, младићу кога је убио и мајци покојника. У помјерању временских перспектива, које нам дјелују попут филмских кадрова, сусрећемо се са несвакидашњим рачвањем приче у два правца, од којих је први посвећен љубави јунака према собарици-проститутки, док други представља сурову и бизарну прича о вуку и звону. Спутани планински вук, којем је на чељусти стављен ђем, а око врата објешено овчје звоно, симболише човјека опхрваног срамотом и неспособног за самоодбрану. У овом остварењу изразито је присутан мотив праштања у којем је садржано очишћење од гријеха. Младић прашта својој несрећној љубави зато што га је заразила опаком болешћу, сифилистичну дјевојку живу растржу док се она повинује осуди пука, а старица опрашта убици властитог сина, што му омогућава да лакше испусти душу. Поново, дакле, наилазимо на хришћанско вјеровање о свијету изван ове хаотичне и мукотрпне реалности, као и на библијско позивање на милосрдност и духовно очишћење.

Поводом чудног и наизглед демотивисаног феномена покајништва и опроштаја, у тексту *Преображај ђавола у анђеле*, Радојица Таутовић примјећује: „Зачудо, његов пакао је настањен све самим – *анђелима*. Житељи тог ада просто се топе од неке анђеоске љубави; и док инфернални пожар зла претвара њихова тела у угљенисане лешеве, душе Булатовићевих ‘заточеника’ – обузете пламеном љубави – преображавају се у светлост неког надземаљског ништавила или ‘нирване’. На тај начин, у Булатовићевој ‘филозофији’, хришћанска љубав ‘продубљена’ је будистичком нирваном, а метафизичко ‘ништавило’ обележено је као једина алтернатива физичкој смрти. Тако, од прве збирке приповедака до ове књиге прозе, Булатовићеви ‘ђаволи’ преобратили су се у ‘анђеле’. Битност и тајна њихове чудесне метаморфозе крије се у – љубави. Идеја ‘љубави’ јавља се као главна филозофска и етичка новина коју доноси нова Булатовићева књига. Та идеја, међутим, јавља се само као новина. У суштини, она је једна добро позната старина: то је идеја *хришћанске* љубави. Ова љубав према

ближњем није ништа друго до љубазно лице неке мрачне *мржње* према себи самом; а ко мрзи самога себе, тај мора волети своје мучитеље и злотворе. И заиста, идеолози и агитатори хришћанства, учили су страдалнике да воле своје мучитеље: 'А ја вам кажем: љубите непријатеље своје!' (*Јеванђеље њо Маџеју*)".¹³

Парабола страдања настаје преплитањем елемената бајке и гротескно представљене стварности реалног свијета, док епилог прозе садржи необично двојство – свјетлост коју са једне стране посједују комедија, лакрдија или бурлеска, а са друге потпуни мрак који еманира пакао. На свакој страници прозе Булатовић сугерише одвратност према овако конципираном свијету и управо том сугестијом одбојности, његово дјело успијева да покрене читаоца у борби против зла и у немирењу са предоченим стањем односа. Ствараочева приврженост натурализму и симболизму, његово дјело боји изразитом пикторескношћу портрета и дескрипција, што на успио начин можемо сагледати на примјеру приповијетке *Тиранија*:

„Био је то мали човек, скоро дете, с брковима. Али то нису били бркови, већ обичне длаке, њих десетак или стотињак с обе стране ноздрва, одувањене и криве, тако да су му у паду оивичавале усне; и те усне нису се могле отшкринути и растегнути од бркова, јер су били седи. Милан га још једном заобиђе и при пролазу виде му очи: сузне су биле, слепилом и старошћу замућене и скоро без зеница. Али ни оним другим старцима што су вилицама, штакама и коленима опседали сто, нису биле светлије, већ још слепље, тамније и уморније. Сви су имали ноге, сасвим обичне старачке ноге, криве и докруњене, и на њима ципеле, изузев једног у каљачама. Седели су тако старци са штакама уз дим лула и чибука и нешто се споразумевали, подлакћивали и гуркали увршћеним коленима. Колена су им била трула и пуна воде. А како и да их не боле, кад су на њима немилост своју домолили”.¹⁴

У највећем броју приповједака, и поред тога што своје јунаке моделује са свега неколико широких и упечатљивих стваралачких замаха, аутор пружа деликатан увид у психолошку димензију њиховог лика – сакривену еротичност, сновиђења, несигурност, недоумице, душевне трауме. У остварењу *Шша је било са хајдуковом душом*, аутор умјетнички дочарава једно давно вријеме, његова неписана правила, као и огромни страх доведен до визије фатаморгана коју ужасни догађај изазива у бићу малог чобанчета: „Хајдук је гледао дечака разводњеним очима. Дечку се чини-

¹³ Радојица Таутовић: *Преображај ђавола у анђеле*, у књизи *Савремени црногорски иисци*, Цетиње, 1970, стр. 134.

¹⁴ Миодраг Булатовић: *Тиранија*, у књизи *Ђаволи долазе*, Београд, 1979, стр. 115.

ло да плаче. Али човек није плакао – очи су му биле такве. Крупно, разваљено и широко лице гужвало се и грчило на сунцу, на припеци... Дечко је пришао и, ништа не схватајући, дршћући, принео шаку човековом лицу. Велика и модра уста. Цео тренутак гледао је како се хајдукове крупне очи окрећу у дупљама. Мало доцније погледао је своју влажну шаку: као да је тамо писало куд се дела хајдукова душа. Али на длану ништа није писало. Длан је био само мало влажан. Затим је гледао у мирне и застакљене хајдукове очи с размућеним видом око зеница. Није заплакао, није могао. Није ни задрхтао.

Само је наизменично гледао свој влажни длан и велика, закамењена и разваљена хајдукова уста. Желео је да још једном чује његове речи”.¹⁵

Мотив разједињености указује се као један од круцијалних при тумачењу теме модерничког отуђења и људске неприлагођености опстанка у свијету као таквом. Булатовићеви „ђаволи” настањују просторе посуновраћене егзистенције у којем се демонско претвара у хаос непознатог, а пародија убогих – у негацију реалног свијета, што продукује тиме да Булатовићева проза, и када је мјесто радње завичај или рурална средина посједује модеран, поетски вид побуне. Споменути појединоци аутор се интензивно приближава својствима модерне свјетске литературе, садржећи компоненте апсурда, филозофије безизлаза и осјећање унутрашње тјескобе.

Монолози у приповијеткама Миодрага Булатовића су ријетки, сомнабулни и хаотични, док се за полилоге може рећи да, иако често опширни, дјелују бизарно и неповезано. Дијалози пружају утисак да сваки од јунака саопштава само свој дио казивања, готово без интересовања онога о чему саговорник прича, те се јунаци и у међусобној комуникацији манифестују као појаве противстављености и екстремне отуђености. При том аутор не одређује ближе вријеме и мјесто догађаја („била је рана јесен, или крај лета, август месец углавном при крају и неко доба дана...”), што доприноси утиску да се његова исповијест могла догодити било када и било коме. Како дјелује дијалог у својој сведености на минималистички исказ, може се сагледати на примјеру приповијетке *Излаз из круја*:

- „– Лажеш ли још? – упита ме.
– Не. Од оног дана кад смо убили шкорпију.
– Просто не могу да ти верујем.
– Веруј ми, нисмо више деца, рекох.
– И ја сам много волео да слушам твоје лажи.

¹⁵ Миодраг Булатовић: *Шта је било са хајдуковом душом*, у књизи *Вук и звоно*, Титоград, 1965, стр. 264.

- И ја да те гледам како се тучеш са чобанима.
- А бију ли те тамо у свету? – упита ме.
- Бију.
- А плачеш ли још?
- Плачем.
- А зашто толико плачеш? – упита ме.
- Због твоје празне ногавице и својих танких руку.
- А да не плачеш случајно и због оне шкорпије? Слегох раменима.

Дрхтао сам. Бојао сам се да ма шта кажем.

- И ја сам плакао, рече он.
- Али не кад си био мали. Ти си онда био храбар. Тукао си се.
- Имаш право. Плакао сам кад сам се почео освртати за девојкама¹⁶.

Елиптични начин умјетничког исказивања сусрећемо и као поетизовани исказ, обојен изразитом лиричношћу, по ритму и наглашеној емоционалности налик поетском говору. („Било је наопако окренуто, поновраћено, без рубова. И бежало је оку. То небо”).¹⁷ На сличан начин, користећи се техником наглог смјењивања разноврсних контрастно приказаних умјетничких слика, аутор у приповијеткама комбинује сукцесивно преплитање статичких и динамичких мотива.

Булатовићев језик може се окарактерсати као сликовит и сочан, пун необичних лексичких спрега и функционално употријебљених архаизама. Истовремено, он се читаоцу демонстрира као опор и горак, какав је и начин дочаравања умјетничких призора и оживотворења јунака: „Тада сестре ваде из недара црне мараме, злу се увек треба надати, питају рањенике, видају им ране и, не желећи више да се врате угашеним огњиштим, одлазе низ свет, с војском, да би заборавиле како су без браће и љубави. За туђим четама вуку се старе мајке и с таином у обравницама траже синове. Синова нигде нема и мајке дреше торбе, те туђа деца једу скорели хлеб, мешен и печен још прошлог петка у зору... Ми би смо хтели да се измире и проспу барут у воду. Јер што ће нам земља кад не буде било браће? Ко ће орати њиве, дизати нове кровове и хлебом хранити сиротињу? Ко их завади? Ко их закрви, обрела му се уста иза врата... Нисам онај што гази по голим телима болесника. Ни онај што у углу надима огромна прса и брунда. Нисам онај што манијачки јури од зида к зиду не би ли ухва-

¹⁶ Миодраг Булатовић: *Излазак из круја*, у књизи *Пеј* (М. Билас, М. Лалић, М. Булатовић, Б. Пекић, Б. Шћепановћ), Подгорица 2002, стр. 58.

¹⁷ Миодраг Булатовић: *Нема јоврайка*, у књизи *Вук и звоно*, Титоград, 1965, стр. 36.

тио сунце у чашу. Онај сам што понекад и не постоји. Онај сам што чува гуштера под креветом, и брани га и негује га, и боји га се”.¹⁸

О ауторовом литерарном стилу довољно је рећи да је толико оригиналан и особен, да често можемо чути мисао да се неки од савремених књижевника изражава „булатовићевским” маниром – снажно, непосредно и храбро. Његов израз постао је парадигма за раскошну метафоричност, призоре колорисане експресионистички испољеним натурализмом и потресном гротескношћу. Већ је истакнуто да се оцјена вриједности књижевног ангажмана Миодрага Булатовића оштро поларизовала, као код ријетко ког имена у нашој литератури, већ са појавом првих његових књига. О херменеутичкој рецепцији у односу на прва два остварења овог књижевника, односно о позитивним и негативним странама критичких опаски, које су у значајној мјери моделовали Булатовића као романијера у његовом каснијем литерарном развоју, Радојица Таутовић износи властити суд:

„Булатовић, углавном, и не даје ништа више него једну хладну слику ‘пакленог огња’: у тој слици има више метафизичког пепела него поетског пламена. Зато, глорификујући и рекламирајући такву творевину, ‘позитивна’ критика чини медвеђу услугу творцу: она се понаша према њему као циркуска публика која, својим аплаузима, подстрекава акробату на ‘салто-мортале’. И, ако често треба спасавати творевину од творца који ју је изневерио, овога пута ваљало би заштитити ствараоца од његове творевине. Ова последња је камен који је ужетом једне мртве и умртвљујуће концепције везан о врат ствараоца. Уже ваља пресећи. Камен ваља пусти-ти да падне у воду. Да би се писцу помогло и омогућило да исплива. Булатовић је реални свет узео као симбол мистичног пакла; међутим, пакао може бити само симбол реалног света. Он је ђаволе преобразио у анђеле; сада треба да своје христолике анђеле трансформише у – реалне људе”.¹⁹

Посматрано на интегралном плану, Булатовићево дјело манифестује глобалну визију свјетског зла и моралног пада, са једне, односно малог, усамљеног и појединачног добра, са друге стране. У својим наративним првијенцима, оствареним у дужој приповједној форми, овај стваралац третира двије круцијалне сфере предметности: декадентни свијет прљавог урбаног подземља и завичајну руралну тематику црногорског села под окупацијом. Сасвим особеним наративним стилем, модерном при-

¹⁸ Миодраг Булатовић: *Између два ђавола*, у књизи *Вук и звоно*, Титоград, 1965, стр. 219–220.

¹⁹ Радојица Таутовић: *Преображај ђавола у анђеле*, у књизи *Савремени црнојорски илусци*, Цетиње, 1970, стр. 144.

повједачком перспективом и досљедним поштовањем тзв. феноменологије ружног и шокантног, Булатовић у домаћу книжевност уноси, може се рећи, малу литерарну револуцију.

Његово дјело семантичком слојевитошћу и експресивношћу умјетничког говора истрајава у простору савремене свјетске литературе, усложњавајући властите значењске кругове и опсервативне дијапазоне. Мотиви кривице, гријеха, духовног очишћења, праштања, трпљења, мазохистичке љубави, пакленог испаштања, мирења са судбином и органске потребе да се одупремо њеним алогичним токовима – Булатовићевој нарацији омогућавају продор у комплексне душевне и психоменталне поноуре човјековог бића.

„Проширујући тематску, језичку, обликотворну, поетичку базу високог модернитета српске прозе”, наводи Гојко Божовић у поговору приповједачком избору Булатовићевих остварења, „у правцу гротескног, ружног, карневализацијског, али и према лирском третману приповиједања и поетизовања језика, Булатовић је дошао до дјела које своју вриједност не дугује само својој издвојености. И као што пишчеви јунаци говоре да их нема ако не причају, тако се може рећи да ни без дјела Миодрага Булатовића не би било једне могућности и једног достигнутог резултата српске поезије”.²⁰

Булатовићево дјело иновише традицију фантастичног, која је инкорпорирањем библијских и хришћанских мотива преобликована у параболу општег страдања, наилазећи на реално утемељење у нашој новијој историји која обилује геноцидима и другим врстама угрожавања човјека од стране човјека.

Тако пишчеви јунаци живе у некој врсти помјерене или изглобљене стварности, у којој и самом читаоцу на моменте није једноставно закључити шта је у Булатовићевој предметности сан, а шта јава. На свакој страници својих проза Миодраг Булатовић се експонира као творац једног угроженог свијета, визионар наше невеселе будућности, у којој је позиција изоловане и усамљене људске јединке сасвим споредна и неважна.

У апокалиптичном судару бескрајних људских хтјења и несразмјерно малих могућности, аутор оживотворује један нов, разобличени и гротескни свијет, паклену стварност из које избављење једино можемо пронаћи напајајући се са ријетких оаза људске човјечности и безусловне добротe.

²⁰ Гојко Божовић: *Двоструки обрћ*, поговор избору приповједака Миодрага Булатовића: *Прича о срећи и несрећи*, Октоих, 1998, стр. 202.

Sofija KALEZIĆ

THE LANDMARKS OF EVIL IN BULATOVIC'S NOVELS

Summary

In the work *The Landmarks of Evil* in Bulatovic's novels, author exposes the crytical and analytical retrospective of the opus of Miodrag Bulatovic, impersonated in his narrative work. Major properties of one of the most renowned Montenegrin artist's novels – significant tendency toward symbols, the grotesque, diabolic vision of evil, motifs of human animalization, revenge and forgiveness, demystification of deeply rooted notions about ideological consciousness of people, and numerous other – to a greater or lesser extent, are immanent to his novels.

In the mentioned addendum, the author gives special attention to language and style of the analyzed product, introspecting it in a universal and inovative fashion, through a prism of emphasized poetization, lyricis and complex spectrum of byblical motifs.

Keywords: work, novel, author, symbol, motif, grotesque, poetry and Bible

